Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 82
FILOLOGIYA

BADIIY MATNDA KUTILGANLIK VA KUTILMAGANLIK OPPOZITSIYASI

Munira Shavkatovna Akbarova*
BADIIY MATNDA KUTILGANLIK VA KUTILMAGANLIK OPPOZITSIYASI
✉ akbarovam1989@mail.ru

ANNOTATSIYA

mazkur maqolada badiiy matnda yuzaga keluvchi kutilganlik hamda kutilmaganlik oppozitsiya, unga turlicha yondashuvlar, kutilganlik hamda kutilmaganlik effektining hosil bo'lishi, badiiy matnning o'quvchi tomonidan qabul qilinishidagi ahamiyati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar

kutilganlik, kutilmaganlik, "predictability", "unexpectedness", semiotik yondashuv, pragmatik yondashuv.

DOI: 10.5281/zenodo.21743825

KIRISH

Badiiy matnning semantik va stilistik tashkil topishida markaziy o'rin tutuvchi kategoriyalardan biri - kutilganlik (predictability) va kutilmaganlik (unexpectedness) o'rtasidagi dialektik munosabatdir. Ushbu oppozitsiya tilning funksional mohiyatidan kelib chiqib, nutqiy faoliyatning barcha darajalarida — fonetikdan tortib diskursiv darajagacha namoyon bo'ladi. Inson nutqni qabul qilish jarayonida til tizimi va kommunikativ tajribaga asoslanib, muayyan prognoz modelini shakllantiradi. Shu modelga mos keluvchi elementlar kutilganlikni, undan og'ish esa kutilmaganlikni ifodalaydi. Badiiy matnning semantik va stilistik tashkil topishida muhim nazariy kategoriyalardan biri — kutilganlik (predictability) va kutilmaganlik (unexpectedness) o'rtasidagi dialektik munosabat hisoblanadi. Mazkur oppozitsiya tilning kommunikativ tabiati, inson tafakkurining prognozlash xususiyati hamda estetik idrok mexanizmlari bilan chambarchas bog'liqdir. Tilshunoslik, poetika, semiotika va psixolingvistika doirasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutqni idrok etish jarayoni doimo ehtimollik va prognoz asosida amalga oshadi. Shu sababli badiiy matnning estetik ta'siri ko'pincha aynan ushbu prognoznning buzilishi orqali yuzaga keladi. Kutilganlik til tizimining ichki qonuniyatlari hamda kommunikativ tajribaga asoslangan holda shakllanadigan prognoz modeli bilan bog'liqdir. Inson nutqni qabul qilish jarayonida grammatik norma, semantik moslik, kontekstual izchillik, janriy stereotip, kommunikativ vaziyat asosida keyingi birlikni oldindan taxmin qiladi.

Semiotik yondashuvda kutilganlik va kutilmaganlik oppozitsiyasi badiiy matnning axborot strukturasini tashkil etuvchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi. Yuri Lotman konsepsiyasiga ko'ra kutilgan elementlar redundant xarakterga ega bo'lib, tushunarlilikni ta'minlaydi, kutilmagan elementlar esa yuqori informativlik hosil qiladi. [2] Shu sababli badiiy matnning estetik qudrati prognoz va buzilish, norma va yangilik, redundantlik va informativlik o'rtasidagi dinamik muvozanat asosida yuzaga keladi. Kognitiv lingvistika ushbu oppozitsiyani inson tafakkurining ehtimollik asosidagi ishlash modeli orqali izohlaydi. Inson miyasi nutqni qabul qilish jarayonida doimiy ravishda ehtimoliy gipotezalar ishlab chiqadi. Kutilganlik - bu yuqori ehtimollikdagi variant, kutilmaganlik esa past ehtimollikdagi, ammo yuqori informativlikka ega variantdir. Kutilmagan element paydo bo'lganda, o'quvchi o'zining dastlabki gipotezasini qayta ko'rib chiqadi va yangi interpretatsiya yaratadi. Shu

jihatdan, ushbu oppozitsiya bilimni yangilash va semantik rivojlanish mexanizmi sifatida ham xizmat qiladi.

Pragmatik jihatdan, kutilganlik va kutilmaganlik o‘rtasidagi qarama-qarshilik kommunikativ ta’sirni boshqarish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif o‘quvchining kutishlarini ongli ravishda shakllantiradi va kerakli nuqtada uni buzadi. Bu jarayon o‘quvchida hayrat, qiziqish, kulgi yoki dramatik ta’sir uyg‘otadi. Ayniqsa, reklama, publitsistika va badiiy adabiyotda ushbu strategiya keng qo‘llaniladi. Pragmatik tilshunoslik nuqtayi nazaridan kutilganlik va kutilmaganlik o‘rtasidagi qarama-qarshilik nutqiy muloqot jarayonida kommunikativ ta’sirni boshqarishning muhim strategiyasi sifatida talqin etiladi. Bu yondashuvda asosiy e’tibor til birliklarining tizim ichidagi tuzilishiga emas, balki ularning nutqiy vaziyatda tinglovchi (yoki o‘quvchi) ongiga qanday ta’sir ko‘rsatishiga qaratiladi. Pragmatika doirasida Paul Grice tomonidan ishlab chiqilgan kooperativ prinsip va implikatura nazariyasi muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Gricega ko‘ra, muloqot ishtirokchilari bir-biridan ma’lum darajada ratsionallik va kutiladigan axborot uzatishni kutadilar. Shu “kutilganlik” asosida nutqiy prognoz shakllanadi. Shu bilan birga, pragmatik effekt ko‘pincha aynan ushbu kutilgan modelning buzilishi orqali yuzaga keladi. Muallif yoki so‘zlovchi o‘quvchida muayyan kutuvni shakllantirib, so‘ng uni ongli ravishda o‘zgartiradi yoki inkor qiladi. Bu jarayon pragmatikada “kommunikativ kutilmaganlik strategiyasi” sifatida qaraladi. [1]

Pragmatik nuqtayi nazardan har qanday matn kontekst, oldingi nutq, janr stereotipi, ijtimoiy tajriba asosida o‘quvchida kutuv (expectation set) hosil qiladi. Bu kutuv matnni idrok etish jarayonini yo‘naltiradi. Muallif ushbu kutuvni ikki asosiy usul bilan boshqaradi:

1)uni tasdiqlash (kutilganlikni saqlash);

2)uni buzish (kutilmaganlikni yaratish).

Aynan ikkinchi holat kuchli pragmatik effekt hosil qiladi. Kutilmaganlik pragmatik jihatdan bir nechta kommunikativ vazifalarni bajaradi:

1) diqqatni jalb qilish funksiyasi. Kutilmagan birlik o‘quvchi diqqatini avtomatik ravishda faollashtiradi. Bu ayniqsa reklama diskursida keng qo‘llaniladi. Masalan, reklama matnlarida: “Oddiy emas — kutilmagan natija!” kabi konstruktsiyalar standart prognozni buzish orqali e’tiborni kuchaytiradi.

2) emotsional ta’sir funksiyasi. Kutilmaganlik hayrat, kulgi, qo‘rquv yoki qiziqish kabi emotsional reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Bu holat badiiy matnda dramatik effekt yaratishda muhimdir.

3) interpretativ faollashtirish funksiyasi. O‘quvchi kutilmagan birlikni tushunish uchun qo‘shimcha semantik izlanish qiladi. Bu esa matnni passiv emas, balki faol idrok qilishga olib keladi.

Badiiy matnda muallif o‘quvchining kutuvini ongli ravishda boshqaradi. Roman Jakobson tomonidan ta’kidlangan poetik funksiyada ham aynan shu strategiya - tilning o‘ziga e’tibor qaratish orqali estetik ta’sir hosil qilish - markaziy o‘rin egallaydi. [3] Masalan, Erkin A’zam hikoyalarida oddiy kundalik vaziyatlar kutilmagan burilishlar orqali beriladi. O‘quvchi realistik syujetni kutadi, biroq muallif ironik yakun, semantik paradoks, yoki kutilmagan psixologik burilish orqali ushbu prognozni buzadi. Bu holat dramatik kuchni oshiradi, o‘quvchini qayta interpretatsiyaga majbur qiladi, matnning estetik qiymatini kuchaytiradi. Publitsistika va ommaviy axborot vositalarida kutilmaganlik strategiyasi diqqatni jalb qilish va axborotni esda qolarli qilish uchun qo‘llaniladi. Masalan, sarlavhalarda paradoks, kontrastli ifodalar, keskin burilishlar keng ishlatiladi. Bu yerda kutilmaganlik informatsion shok, auditoriya qiziqishini oshirish, xabarni esda saqlash funksiyalarini bajaradi. Reklama tilida kutilganlikni buzish eng muhim strategiyalardan biridir. Chunki reklama qisqa vaqt ichida ta’sir qilish, e’tiborni tortish, mahsulotni esda qoldirish vazifasini bajaradi. Shu sababli reklama matnlarida “Kutilganidan ham ko‘proq!”, “Oddiy emas, boshqacha!” kabi konstruktsiyalar qo‘llaniladi. Bu yerda odatiy prognoz (oddiy mahsulot) shakllantiriladi, keyin esa u buziladi (kutilmagan sifat qo‘shiladi). Natijada pragmatik effekt kuchayadi. Badiiy narrativda kutilmaganlik syujet dinamikasini ta’minlaydi. Chingiz Aytmatov asarlarida tez-tez uchraydigan syujet burilishlari o‘quvchining oldingi kutuvini buzadi va yangi semantik qatlam hosil qiladi. Masalan, o‘quvchi klassik realistik syujetni kutadi, biroq mifologik yoki falsafiy burilish yuz beradi. Bu esa dramatik kuchni oshiradi, matnni ko‘p qatlamli qiladi, interpretatsiyani chuqurlashtiradi. Pragmatik yondashuvda kutilganlik va kutilmaganlik mutlaq qarama-qarshi emas, balki o‘zaro bog‘liq strategiyalar hisoblanadi. Agar matn faqat kutilgan elementlardan iborat bo‘lsa - ta’sir susayadi, faqat kutilmaganlikdan iborat bo‘lsa - tushunish qiyinlashadi. Shuning uchun samarali kommunikatsiya kutilganlik + kutilmaganlik

muvozanati asosida quriladi. Pragmatik jihatdan kutilganlik va kutilmaganlik o‘rtasidagi qarama-qarshilik kommunikativ ta’sirni boshqaruvchi asosiy strategiyalardan biridir. Paul Gricening kooperativ prinsipiga tayangan holda shakllangan nutqiy kutuvlar muallif tomonidan ongli ravishda boshqariladi va kerakli nuqtada buziladi. Bu jarayon hayrat, qiziqish, kulgi, dramatik effekt kabi emotsional va kognitiv reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Shu sababli kutilganlik va kutilmaganlik pragmatikada kommunikativ strategiya, ta’sirni boshqarish vositasi, matnning estetik va funksional mexanizmi sifatida qaraladi.

Diskursiv darajada mazkur oppozitsiya matnning makrostrukturasi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Syujet rivojida kutilgan voqealar ketma-ketligi o‘quvchida muayyan prognoz hosil qiladi, biroq ushbu prognozning buzilishi - masalan, kutilmagan yakun yoki syujet burilishi - kuchli estetik effekt hosil qiladi. Bu holat, ayniqsa, detektiv va postmodern adabiyotda keng uchraydi. Shuni ham ta’kidlash joizki, kutilganlik va kutilmaganlik absolyut kategoriyalar emas, balki nisbiy va kontekstga bog‘liq hodisalardir. Bir o‘quvchi uchun kutilmagan bo‘lgan element boshqasi uchun kutilgan bo‘lishi mumkin. Bu esa individual tajriba, madaniy kontekst va til bilimiga bog‘liq. Shu sababli mazkur oppozitsiya lingvokulturologik nuqtai nazardan ham tahlil etilishi lozim.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, kutilganlik va kutilmaganlik oppozitsiyasi badiiy matnning asosiy tashkil etuvchi prinsiplardan biri bo‘lib, u til tizimining ehtimollik xarakteriga asoslanadi, stilistik effektni yuzaga keltiradi, axborot qiymatini belgilaydi, kognitiv jarayonlarni faollashtiradi, kommunikativ ta’sirni boshqaradi, matnning estetik va semantik chuqurligini ta’minlaydi. Shu bois mazkur oppozitsiya kutishning aldanishi fenomenining nazariy asosini tashkil etib, badiiy matnni kompleks tahlil qilishda muhim metodologik vosita sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Grice, H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. *3:* Speech Acts / ed. by P. Cole, J. L. Morgan. New York*:* Academic Press, 1975. P. 41–58.
2. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М., 1970.
3. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Стиль в языке. — М., 1960.
4. Akbarova, Munira Sh. “Linguopoetic features of unusual compounds in the literary text”. C*urrent research journal of philological sciences* 3.05 (2022): 73-76.
5. Akbarova, Munira Shavkatovna. “Features of Linguopoetic Analysis of Literary Text” *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology* (2022).
6. NIZAMOVA, S., & AKBAROVA, M. (2021). Lexical-semantic analysis of some nicknames. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука*, *10*, 563-565.
7. Akbarova, M. S., Halilullayevna, A., Isakov, Z. S., Mamirovna, X. K., Shukurjon, A., Hasanov, A. A., ... & Ixtiyorovich, Z. A. (2024). THE PROBLEM OF UNUSUAL COMBINATIONS IN LINGUISTICS. *Journal of International Crisis and Risk Communication Research*, *7*(2), 342.
8. Shavkatovna, Akbarova M. ”Unusual Compounds as A Factor Increasing the Linguopoetic Value of the Literary Text.” *JournalNX*, vol. 9, no. 5, 31 May. 2023, pp. 311-315.